

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

**HÖKÜMƏTLƏRİN ANTI-BÖHRAN TƏDBİRLƏRİ VƏ
ONLARIN REALLAŞDIRILMASI VASİTƏLƏRİ**

Mustafayeva Səma

Elmi rəhbər: S.Z.İsayev

Bakı 2018

Mündəricat

GİRİŞ.....	4
I FƏSİL. İQTİSADI BÖHRANIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI VƏ ONUN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ	
1.1. İqtisadi böhranın mahiyyəti və onun yaranmasının əsas səbəbləri	5-11
1.2.İqtisadi böhranlara qarşı mübarizədə hökumətlərin istifadə etdiyi mexanizmlər	12-21
1.3. Anti-böhran tədbirləri sahəsində dünya ölkələrinin təcrübəsi	22-27
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HƏYAYTA KEÇİRİLMİŞ ANTI-BÖHRAN TƏDBİRLƏRİ VƏ MÜASİR İQTİSADI VƏZİYYƏTİN KOMPLEKS TƏHLİLİ	
2.1.Dünya maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin makroiqtisadi təhlili.	28-31
2.2.Azərbaycan hökumətinin anti-böhran tədbirlərinin reallaşma mexanizmləri.	32-35
2.3.Ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlığının təmin edilməsi və onun artırılması sahəsinin başlıca fəaliyyət istiqamətləri	36-38
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.	39-40
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR.	41-44
ƏLAVƏLƏR.	45

XÜLASƏ

İşdə təhlil edilən bütün böhranın səbəblərinin, bütövlükdə maliyyə və iqtisadi böhranın qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin təhlili, onun maliyyə və iqtisadi nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə təcili olaraq həyata keçirilməli olan tədbirlər, bu tədbirlərlə bağlı risqlər, həmçinin böhranın doğuracağı uzunmüddətli problemlərin vaxtında həlli müzakirə edilmişdir. Böhranın ilkin təzahürləri göstərdi ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr gözlənilməz iqtisadi sarsıntılara daha həssas durumdadırlar, çünki onların problemləri inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardan köklü şəkildə fərqlənir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya təsərrüfat sisteminin tərkib hissəsi kimi orada gedən proseslərlə bağlı olması, bu proseslərin dünya təsərrüfat sistemində baş verən proseslərlə uzlaşdırılmış formada tənzimlənməsini tələb edir. Eyni zamanda Azərbaycanda bank sisteminin böhrana davamlığını yüksəltmək üçün monetar alətlərdən və valyuta mexanizmlərindən istifadənin təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılır və təhlil edilir.

GİRİŞ.

İqtisadçı alimlər B.İnhengrinin və R.Portesin əsərində maliyyə böhranının tərfi bu cür verilmişdir: Maliyyə böhranı bütün aktivlərin qiymətinin aşağı düşməsi və debitorların və vasitəçilərin ödəmə qabiliyyətinin olmaması ilə müşayiət olunan və bütün maliyyə sisteminin işinə aid olub, bazarları iqtisadiyyatda gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi üzrə imkanlardan məhrum edən maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin pozulmasıdır.

Maliyyə böhranının tərifinə önəmlilənaraq, yerli və xarici müəlliflərin elmi araşdırmalarında maliyyə qeyri-sabitliyinin yaranması, inkişafının dəqiq çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsinə dair vahid yanaşmanın olmadığını əminliklə sübut etmək olar. Maliyyə böhranı anlayışı o qədər genişdir ki, onun mahiyyətini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Maliyyə böhranının strukturu, məsələsində də iqtisadçı alimlər arasında fikir birliyi yoxdur. Beləliklə, maliyyə sarsılmaları sferasındakı işləri yekunlaşdırmaqdan belə qərara gəlmək olar ki, maliyyə böhranının tərkibinin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir, maliyyə böhranı maliyyə aktivlərinin qiymətinin kəskin düşməsi, maliyyə bazarında vəziyyətin kəskin ağırlaşması, xüsusən də milli pul vahidinin dəyərsizləşməs, suveren borcun ödənilməsi problemi, maliyyə bazarı və maliyyə institutlarının vasitəçilik funksiyasının axsaması, səhmlərin məzənnə dəyərinin kəskin düşməsi ilə xarakterizə olunur.

Son iki əsrlik bir müddətdən başlayaraq iqtisadiyyatda inkişaf edən sənaye cəmiyyətində neçə-neçə güclü böhranlar müşahidə olunmuşdur.

Bu böhranlar tədrici azalan istehsal, məhsulların bazarda toplanmasının və bazar qiymətlərinin düşməsinin, bank sistemlərinin çökməsinin, həmin ölkələrdə sənaye və ticarət şirkətlərinin iflası, maksimum yüksələn işsizliklə müşahidə olunması ilə xarakterizə olunub.

İqtisadi nəzəriyyələrdə iqtisadi böhran xidmətlər üzərindən tələb və təklif arasında tarazılığın pozulması kimi şərh olunur.

I FƏSİL. İQTİSADI BÖHRANIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI VƏ ONUN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

1.1.İqtisadi böhranın mahiyyəti və onun yaranmasının önəmli səbəbləri

İqtisadi böhranın mahiyyəti və onun yaranmasının önəmli səbəblərinə aydınlıq gətirmək üçün bir neçə xidmət sektorlarında olan böyük həcmli böhranları aşağıdakı misallar üzərində nəzərdən keçirək:

BANK BÖHRANLARI: Bank sektorundakı böhranlar bir çox səbəblə izah olunur. Bu səbəblərdən bir qismi bank sektorunun struktur əlaqəli olsa da əsl səbəb iqtisadiyyatdakı önəmli göstəricilərin dəyişməsindən qaynaqlanır. Bank sektorundakı böhranlar iqtisadi və mikroiqtisadi olmaq üzrə bir neçə əsasqrupda toplanır. İqtisadi qeyri-sabitlik bank sektoru natarazılığının önəmli səbəbi olaraq göstərilir. Sərvət qiymətlərinin xüsusilə əmlak qiymətlərinin əsas olması, faiz dərəcələrindəki kəskin artımlar, valyuta məzənnəsindəki eniş və ya davam edən durğunluq bank sektoruna da təsir edəcəkdir. Əslində göstərilən məsələlər bir-biri ilə əlaqəlidir. Daxili iqtisadi pozulmalara, iqtisadiyyatın inkişaf dövrlərində də eyni zamanda rast gəlinir. Banklar bu dövrlərdə optimist mühitin təsiri ilə yeni layihələri borcla təmin edir. Bank sektorunda yüksələn yüksələn borclanma səbəbindən bazar qiymətlərinin , həddən artıq qalxması nəticəsində iqtisadiyyatdakı dalğalanmalar da artır. İqtisadi geriləmə və iqtisadi fəaliyyətlərin gərginliyi bankların mənfəətinə güclü mənfi təsiri var. Bundan başqa, bankçılıq fəaliyyətləri son illərdə gedərək yüksək riskli əməliyyatlar həyata keçirir. Aşağıdarəçilik göstəriciləri bankçılıq sektorunda böhranlarında əhəmiyyətli yerə malikdir. Ümumiyyətlə maliyyə sektoru xüsusi olaraq bank sisteminin sürətli iqtisadi böyümə və inkişafa nail olmaqda önəmli vasitədir. Banklar yalnız monetar nəzarət üçün bir əsas deyildir. Bununla bərabər iqtisadiyyatın yenidən qurulmasında qısamüddətli davamlı iqtisadi sabitliyin bərqərar olunması da təsirli olan bir sektordur[1,43].

İndi ümumiyyətlə bank krizislərinin təzahürləri və mənbələri mövzusunda nəzəriyyələri daha yaxından araşdıraq:

Məsələn,

KAMINSKY VƏ REINHARTIN BANK KRIZISLƏRİ: Kaminsky və Reinhartın Bank krizisləri ilə bağlı nəzəriyyələri. Bank krizislərinin səbəbləri ölkələrin inkişaf dinamikası iqtisadi və maliyyə strukturu ilə yerləşdiyi coğafiyaya görə dəyişməklə bərabər aparılan işlər krizisin səbəblərinin bir çox nöqtədə kəsişməsi yönündə məlumatlar təqdim etməkdir. Kaminsky və Reinhartın 1996-cı ildəki araşdırmasında 20 ölkədə yaşanan bankçılıq böhranlarından öncəki və sonrakı dövrlərdə iqtisadi gəlirlərdəki dəyişmələri incələyərək krizislərin öncədən proqnozuna yönəlik “vaxtından əvvəl xəbərdarlıq siqnallarını” təxmin etməyə çalışmışlar. Aparılan araşdırma nəticəsində valyuta ehtiyatlarındakı azalma, yüksək real faizlər, əmtəə qiymətlərindəki sürətli düşmə, yaxınlaşan krizisin siqnalları olaraq göstərilmişdir. Krizislər arası əlaqələrə baxıldıqda Kaminsky və Reinhartın təhlillər göstərmişdir ki, ödəmələr tarazlığındakı krizislər ilə bank krizisi arasında 1970-ci illərdə hər hansı bir əlaqə olmamışdır. Bu dövrdə maliyyə bazarları yüksək nisbətdə idarə olunmuş, tənzimlənmişdir. 1980-1990-cı illərdə bank krizisləri getdikcə artmış, və bank krizisləri ödəmə krizislərdən önə çıxmışdır.

ASLI DEMIRGÜC-KUNT VƏ ENRICAN DETRAGIACHE. Onların araşdırmalarında 1980-1994-cü illərdə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşanan krizislər araşdırılmış və bankçılıq krizislərini yaradan səbəblər, aşağı inkişaf sürəti və yüksək inflyasiyanın şəkilləndirdiyi aşağı iqtisadi quruluş ilə yanaşı ani sərmayə çıxışları və bankçılıq sektoruna aşağı bünövrəsi malik olan banklar göstərilmişdir. Yaxın zamanda ortaya çıxan Asiya krizisi üzərində də çox araşdırma aparılmışdır. Bu krizisin mərkəzində maliyyə bünövrəsi aşağı maliyyə qurumları, yetersiz bank tənzimləmə və hərəkət üsulları və şəffaflıqdan uzaq maliyyə cədvəlləri olduğu görünür. Bankçılıq krizislərinə səbəb olan kənar faktorlar arasında iqtisadi

yayınmalar və bunun nəticəsində banklarda yarana biləcək etibarsızlıq da təsirli olmaqdadır. Bununla yanaşı xarici ticarət həcmindəki dalğalanmalar bankçılıq krizislərinə yol açan kənar faktorlar arasındadır.

BLANCO VƏ GARBER. Bankçılıq krizisinin “proqnozlaşdırıla bilməsi” haqqında çox saylı araşdırmalar həyata keçirilmişdir. Blanco və Garber bank krizislərinin olacağını ölkə daxili və xarici təməllər üzərində qurmağa çalışmışlar. Bu araşdırmalarda xüsusi ilə modellərin görəcəyi zəyif proqnozlaşdırma gücü problemi ilə qarşılaşmışlar. Bundan əlavə araşdırmada əldə edilən nəticələr bəzən birləri ilə tərs düşmüşdür.

FISHER-MINSKY-KINDLEBERGER. Maliyyə krizislərin pul üzərindəki təsiri çox güclüdür. Önemli etibarını ilə bank krediti ilə ödənen və bütünlüklə borcla maliyyələşdirilən bu proses sənədləşdirmə və pul sərfini artıraraq qiymətləri yüksəldir. Dövriyyə sürəti artır və bu da genişlənməni gücləndirir. Bazar qiymətlərinin artması, nominal borcdakı artımı aradan qaldırır, mövcud borcun real dəyərini düşürür və daha çox borclanmağa məcbur edir. Bu proses “ümumi həddən artıq borcluluq” vəziyyətinə, yəni ödəməni itirmə şansının lazımsız yerə artdığı borcluluq vəziyyətinə qədər davam edir.

ASSIMETRİK MƏLUMAT. Assimetrik məlumat maliyyə bazarlarında qərar qəbul etmə mərhələsində bir tərəfinə məhsul haqqındakı lazımlı məlumat malik olmasındansa, digər tərəf üçün bilinməyən və ya yetərsiz məlumata sahib olmaqdır. Assimetrik informasiyanın xüsusi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bankçılıq sektorunun ölkə iqtisadiyyatı baxımından çox önəmli olduğu söylənə bilər. Maliyyə krizislərinin hər nə qədər Çin, Qərbi Avropa ölkələri və Kanada kimi güclü iqtisadiyyatı olan ölkələrin iqtisadiyyatına zərər verdiyi düşünülə belə inkişaf etməkdə olan ölkələrə verdiyi zərər daha çoxdur.

BANK BÖHRANLARI: Bank sektorundakı böhranlar bir çox səbəblə izah olunur. Bu səbəblərdən bir qismi bank sektorunun strukturu ilə əlaqəli olsa da əsl səbəb iqtisadiyyatdakı önəmli göstəricilərin dəyişməsindən qaynaqlanır. Bank

sektorundakı böhranlar iqtisadi və mikroiqtisadi olmaq üzrə əsas qrupda toplanır. İqtisadi qeyri-sabitlik bank sektoru natarazlığının önəmli səbəbi olaraq göstərilir. Sərvət qiymətlərinin xüsusilə əmlak qiymətlərinin alt-üst olması, faiz dərəcələrindəki kəskin artımlar, valyuta məzənnəsindəki eniş, davam edən durğunluq bank sektoruna da təsir edəcəkdir. Əslində göstərilən məsələlər bir-biri ilə əlaqəlidir. Daxili iqtisadi pozulmalara iqtisadiyyatın inkişaf dövrlərində də rast gəlinir. Banklar bu dövrlərdə optimist mühitin təsiri ilə yeni layihələri borcla təmin edir. Bank sektorunda yüksələn yüksələn borclanma ilə bazar qiymətlərinin həddən artıq qalxması nəticəsində iqtisadiyyatdakı dalğalanmalar da artır. İqtisadi geriləmə və iqtisadi fəaliyyətlərin gərginliyi bankların mənfəətinə güclü mənfi təsiri var. Bundan başqa, bankçılıq fəaliyyətləri son illərdə gedərək daha riskli əməliyyatlar həyata keçirir. Aşağıdarəçilik göstəriciləri bankçılıq böhranlarında əhəmiyyətli yerə malikdir. Ümumiyyətlə maliyyə sektoru xüsusi olaraq bank sisteminin sürətli iqtisadi böyümə və inkişafa nail olmaqda önəmli vasitədir. Banklar yalnız monetar nəzarət üçün bir kanal deyildir. Bununla bərabər iqtisadiyyatın yenidən qurulmasında uzunmüddətli davamlı iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında təsirli olan bir sektordur [2,18].

Məsələn, Caprio və Klingebielə görə bank böhranı aşağıdakı hadisələrin hər birinin əmələ gəlməsi ilə təyin olunur.

- Geri qaytarılmayan kreditlər bütün bank kreditlərinin 15- 20 %-i civarındadır və ya bundan çoxdur.
- Bank sektorunda məsələlərinin sistem yönümlü aradan qaldırılma xərcləri ümumi daxili məhsulun az 3-5 %-inə çatmışdır.

Kaminsky və Reinhart, Caprio və Klingebieldən fərqli olaraq bank böhranlarını aşağıdakı “hadisələrlə” açıqlayırlar.

- Bank sistemində böhran, bank bağlanması, birləşmələri və ya dövlətin müsadirəsi ilə ortaya çıxır.

➤ Böhran, bağlanma, birləşmə və ya dövlət tərəfindən müsadirənin olmadığı, ancaq az əhəmiyyətli maliyyə qurumuna böyük miqdarda dövlət yardımının edilməsi halında ortaya çıxır.

Bank sektorunda böhranla üzləşən ölkələrin ortaq təzahürləri böhrandan əvvəlki dövrdə yüksələn xarici borclardır. Yeni borc təmin edə bilməmə və ya geri ödəmələrdə çıxan məsələlər xarici sərmayələrin yüksələn qeyri-müəyyənlik qarşısında bölgədən və ya ölkədən investisiyalarını çəkməsi sistemin çökməsini sürətləndirir. Yüksələn xarici borclar və bank sektorunun üstləndiyi ağır öhdəliklərin hökumətin qarşılaşabiləcəyi maksimum təminat xəttini keçməsi, xarici kredit borclarının banklara istiqamətlənmələri və sərvətlərini geri çəkmələri ilə nəticələnir.

VALYUTA BÖHRANLARI: Valyuta krizisi bir ölkənin milli puluna etibarın itməsi, dolayısıyla spekulyasiya fondlarının həddən artıq ölçüdə ölkəni tərk etməyə başlaması və mərkəzi bankın bütün tədbirlərinə baxmayaraq mövcud vəziyyətin belə davam etdirilməsinin imkansızlığı şəklində özünü göstərir. Pul böhranı pul vahidinə qarşı bir təzyiqin əhəmiyyətli olan pul ehtiyatlarının itkisinə və ya təzyiq sonrası müsbət nəticələr əldə olunarsa, pulda sürətli bir dəyəərə və ya hər ikisinə birdən yol açdığı bir vəziyyət olaraq göstərilir. Pul krizisinin bu göstəricisi sabit məzənnə nisbətlərinə sadəcə spekulyasiya təzyiqləri əhatə üçün deyil, eyni zamanda dəyişən sabit məzənnələr rejiminin və ya bir valyuta lentinin yerləşmiş qanunlarının digər tərəfində böyük bir devalüasiyona yol açan təzyiqləri də əhatə etmək üçün lazımı şəkildə əhatəli olmaq avantajına sahibdir. Pul ehtiyatının itkiləri də nəzərə alındığından uğursuz spekulyasiya təzyiqləri də (misal: 1999 - cu il Meksika krizisi dalğasında Argentinanın ehtiyat pul itkiləri) əhatə olunur. Valyuta (pul) krizislərinin göstəriciləri isə aşağıdakı beş qrupda toplana bilər:

1. Zəyif iqtisadi göstəricilər və səhv iqtisadi siyasət.
2. Maliyyə bünövrəsinin yetərsizliyi/zəyifliyi.
3. Əxlaqi risk və assimetrik informasiya ifadəsi.
4. Mövcud kreditlərin və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının səhv proqnozları.

5. Terrorist hadisələri kimi gözlənilməz risklərin reallaşması. Maliyyə krizisindən qabaq valyutanın dəyərini düşməsi, lazım olduqda beynəlxalq valyutaya qarşı iqtisadi agentlər tərəfindən spekulasiya təzyiqlərinin başladılmasına yol açır. 1996-cı ilin sonunda Meksika krizisindən sonra Dornbusch belə deyirdi: “Valyuta məzənnəsinə önəmlilənən sabitləşmə proqramı üç mərhələdən keçir. Birinci mərhələ valyuta məzənnəsindəki sabitlik iqtisadiyyatda, ümumi bir sabitləşmə saxlayır. İkinci mərhələdə pulun real olaraq dəyər qazandığı məlumdur, gedərək daha çox hiss olunur, fəqət bu mövzuda bir şey etmək düzgün olmaz. Üçüncü və son mərhələdə artıq bir tədbir görmək üçün çox gecdir. Pulun real dəyər qazanması yüksək nisbətli bir devalüasyonu (kağız pulların məzənnəsinin aşağı düşməsi) lazımlı bilir.

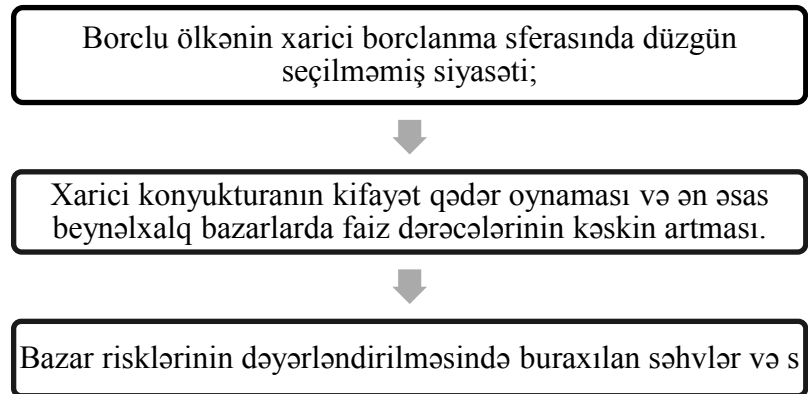
Valyuta və bank sferasının qarşılıqlı əlaqəsi bu böhranların indikatorlarının da qarşılıqlı əlaqəsi, bir-birini tamamlamasına səbəb olmuşdur. Milli valyutanın devalvasiyası bank çaxnaşmasının yaxınlaşmasının göstəricisidir [1,93].

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə valyuta bank böhranlarının inkişafı və formalaşması şəraitlərinin analizinin, ümumi nəticəsi aşağıdakı mövqelərdə cəmlənir: İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə bazarının, məhdud həcmi buna səbəb oldu ki, dövlət borclanmalarının həcmi özəl sektorda maliyyə imkanlarının ixtisarına gətirdi. Özəl borcalanlar uzunmüddətli önəmlilərə qiymətli kağız buraxmaqla milli valyutada vəsait cəlbi imkanından məhrum idilər.

BORC BÖHRANLARI: Maliyyə böhranının bir elementi də borc böhranıdır. Yerli və qərbin iqtisadçı-alimləri kifayət qədər uzun müddətdir ki, borc böhranının təbiətini ətraflı araşdırırlar. Borc böhranı dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin kreditorlar qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsidir. Bu mənada borc böhranı bank böhranı ilə oxşar görünə bilər. Bu iki anlayış arasında yeganə prinsipial fərq münasibətlərin subyektidir. Bank böhranı mahiyyət etibarilə kredit böhranıdır, yəni kreditorun məsələlərini öyrənir və təhlil edir, borc böhranı isə debitorun və ya borc alanın fəaliyyətindəki qeyri-sabitliyə işarə edir. Borc böhranı – elmi ədəbiyyatda borc böhranının birmənalı traktovkası yoxdur. Bu elə bir vəziyyətdir ki, bu zaman

borclu tərəf kredit qrafikinə uyğun  z xarici borcunu ödəmək qabiliyyətində olmur. Bir çox ölkələr daxili investisiyalaşdırma zamanı daxili resursların  atışmadığına görə xarici borclanmaya müraciət edir. Bu  n mli n dövlət büdcəsinin maliyyələşməsi, iqtisadi- sosial tədbirlər, artıq mövcud borc öhdəlikləri zamanı meydana gələn problemdir [1,10].

Sxem 1.1. R.İ.Xasbulatova görə borc böhranlarının önəmli səbəbləri:

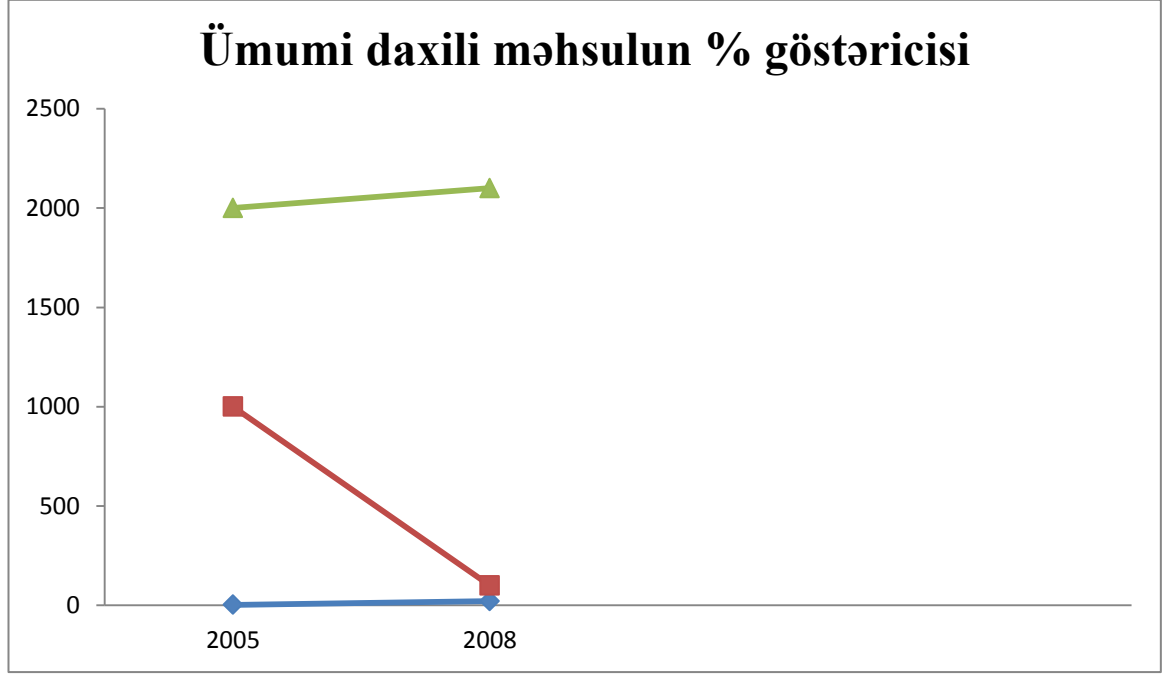
Sxemdən də göründüyü kimi, R.İ.Xasbulatov borc böhranlarının önəmli səbəblərini borclu ölkənin xarici borclanma sferasında düzgün seçilməmiş siyasətində və bazar risklərinin dəyərləndirilməsində buraxılan səhvlərdə görür. Yəni, borc böhranının önəmli səbəbi dövlətin qısamüddətli borclarının üst-üstə yığılmasıdır.

1.2. İqtisadi böhranlara qarşı mübarizədə hökumətlərin istifadə etdiyi mexanizmlər

Maliyyə böhranları 2008 -ci illərdə dünya iqtisadiyyatına damğasını vurmuşdur. ABŞ, Yaponiya, Qərbi Avropa ölkələri kimi inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar; Latin Amerika, Meksika, Şərqi Asiya və Türkiyə kimi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar, Rusiya, Şərqi Avropa ölkələri kimi keçid iqtisadiyyatlarının da daxil olduğu ölkələrdə maliyyə və bank böhranları yaşanmışdır. Qloballaşma və maliyyə sərbəstliyinin genişlənməsində və dərinləşməsində təsirli olan bu böhranlar bəzi ölkələrdə hələ davam edir. 2008 - 2009 -cu illərdə ABŞ baş verən böhranın daha çox «maliyyə infeksiyası» kimi yeni fenomenin nəticəsi olduğu aydınlaşandan sonra yeni dünya maliyyə böhranının yaranma təhlükəsi xüsusilə kəskin şəkildə qəbul olunmağa başladı. 2000-2008-ci illərdə maliyyə böhranları onlarla ölkədə milli maliyyə aktivlərinin 12-35 %-nin itirilməsinə səbəb oldu. 2009- 2010-cu illərdə bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin bank sistemlərində böhranlar baş verdi və bu böhranlar yalnız batan və çətin vəziyyətə düşən bankları deyil, eyni zamanda banklarla əlaqəsi olan real sektoru və ev idarələrini də əhatə etdi. 2008-ci ilin II yarısı - fond indekslərində azalma: 70-80%, qlobal maliyyə sektorunda itkilər: 3 trln. \$ və ya qlobal ÜDM-in 4.3%-i təşkil etmişdir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bank böhranının aradan qaldırılmasına yönəlik çəkilən məsrəflər orta hesabla Ümumi daxiliməhsulun 15- 20%-ni təşkil edir. Məlumdur ki, əksər ölkələrdə bank böhranının qarşısının alınması çox böyük məsrəflər tələb olunmuşdur: İspaniya və Macarıstanda 15%-ə qədərini, Malayziyada 20,5%-i həcmində, Meksikada isə 30%-dən yuxarı səviyyəyə çatmışdı. Bir sıra ölkələrdə bu göstərici 40-50%-ə çata bilər. Türkiyənin bank sektorunun yenidən kapitallaşmasına və struktur yenilənməsinə dövlətin sərf etdiyi məsrəflər 40-50 mlrd. dollar və ya Ümumi daxiliməhsulun üçdəbirini əşkil edirdi. Türkiyədə hətta bank sektorunun 25%-nin öhdəliklərini öz üzərinə götürəcək yeni tənzimləyici orqan yaradıldı. Rusiyada bankların struktur yenilənməsinə sərf

olan birbaşa maliyyə məsrəfləri 2005- ci ildə Ümumi daxili məhsulun 0,2%-ni təşkil etdiyi halda, 2009- ci ilin aprel ayına bu göstərici 21,7% təşkil etmişdi.

Diaqramma 2005-2008-ci illərdə ÜDM-nın göstəriciləri.

Diaqrammadan da görüldüyü kimi, qeyd olunan illərdə maliyyə böhranlarının zəncirvari reaksiyasının yayılma mexanizmlərinin kapital axını ilə bağlı olan milli və beynəlxalq fond bazarlarının vəziyyətini əks etdirən, bir-biri ilə bağlı olan və böhranın inkişafına təsir edən beş sahə tədqiq olunmuşdur. Qeyd olunan sahələrin vəziyyətini əks etdirən göstəricilər sistemi və onların qiymətləndirmə üsulları təklif edilmişdir. Müəlliflər qeyd edir ki, böhranları əvvəlcədən görmək və onları idarə etmək olar. Əsərdə iqtisadiyyatın real sektorunun yığılmış mənfi potensialının və maliyyə böhranının inkişafı prosesində həmin potensialın bank sektoruna təsiri xüsusi qeyd olunur [5,84]. Yerli, milli və beynəlxalq səviyyələrdə böhranların aradan qaldırılmasının çox saylı nümunələri və üsulları müzakirə olunmuşdur. Xəbərdar etmə metodunun effektivliyinin artırılmasının mühüm üsulu böhranların proqnozlaşdırılması modellərinin keyfiyyətinin yaxşılaşması və məlumatın

işlənilməsi üzrə yeni metodikaların istifadəsidir. Son zamanlar böhran indikatorlarının işlədilməsinə yeni yanaşmalar meydana gəlmiş və böhranların proqnozlaşdırılmasına signal və reqress yanaşmanın istifadəsinə önəmlilənən köhnə metodikalar təkmilləşdirilmişdir. Nağın və Mitranın əsərində xəbərdar etmə metodunun modelinin yaradılması üçün süni neyroşəbəkələr metodikası istifadə olunmuşdur. 1980-1998 illər üzrə İndoneziya, Malayziya və Tailand haqqında aylıq məlumatların təhlili önəmliində onun göstəricilərinin Kaminskiyin indikator modeli ilə müqayisəsi aparılmışdır. Neyroşəbəkə modellərinin önəmli üstünlüyü dəyişənlərin qarşılıqlı əlaqəsinin kompleks uçotunun çevikliyi və mümkünlüyüdür. Çatışmayan cəhətlərdən biri onların isinin qeyri - şəffaflığıdır. Dəyişənlərin əmsallarının olmaması və onların qarşılıqlı əlaqəsinin xarakterinin aşkar şəkildə olmaması səbəbindən onlardan hansının böhran həddinə gəlib çatdığını və böhran ehtimalının inkişafına təsir etdiyini müəyyən etmək çətindir. Müasir şəraitdə çox böyük zərərlə bağlı olan miqyaslı fəlakətlərin və böhranların qarşısının alınması üçün geniş istifadə olunan yanaşmalardan biri erkən qarşısını alma sistemlərinin istifadəsidir. Dünyada təbii və antropogen böhranların qarşısının alınması üçün həmin sistemlərin istifadəsi ilə bağlı böyük təcrübə toplanmışdır. Hərbi münaqişələrin¹⁰⁶, aclığın¹⁰⁷, hidrometeoroloji və geoloji fəlakətlərin və mənfi sosial-iqtisadi nəticələrlə digər miqyaslı hadisələrin yaranma ehtimalı haqqında qabaqcadan xəbər verən çoxsaylı müxtəlif qabaqcadan xəbərdarlıq sistemi mövcuddur. Bu gün xəbərdar etmə metodunun ayrı-ayrı üsulları valyuta böhranlarının, bank və korporativ müflisləşmələrin qarşısının alınması üçün istifadə olunur. Xəbərdar etmə metodunun çox sayda tətbiqi xarakterli tərifləri var. Məsələn, BMT-nin fəlakətlərin məhdudlaşdırılması üzrə beynəlxalq proqramı çərçivəsində qəbul olunmuş tərif mövcuddur. Həmin sənəddə xüsusilə qeyd olunur ki, xəbərdar etmə metodunun riskə meyilli insanlara və təşkilatlara riski istisna edən və ya azaldan tədbirləri görməyə və effektiv cavabı hazırlamağa imkan verən məsul orqanlar tərəfindən doğru məlumatın vaxtında təmin olunması məqsədilə istifadə olunur. Bu tərifdən irəli gəlir ki, məsul orqanların funksiyası yalnız risklər haqqında məlumatın verilməsindən ibarətdir,

müvafiq tədbirlərin görülməsi isə digər orqanlara həvalə olunur. Beləliklə, böhranların nəticələrinin müxtəlif dərəcəli təsirinə məruz qalan subyektlər arasında böhranların qarşısının alınması üzrə funksiyaların, məsuliyyətin və marağın əhəmiyyətli bölgüsü aparılır: bəziləri əvvəlcədən məlumat verir ki, bu zaman böhranın yaranmasının erkən mərhələsi xüsusi qeyd edilmişdir, digərləri isə böhranların qarşısının alınması məqsədilə effektiv tədbirlər görməlidirlər. Belə bir yanaşma beynəlxalq təşkilatlar üçün səciyyəvidir. Hərbi məsələlərlə bağlı xəbərdar etmə metodunun başqa bir tərifi istifadə olunur: “Erkən qarşısını alma – qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi məqsədi ilə səlahiyyətli hökumət orqanlarının böhranın yaranma təhlükəsi haqqında əvvəlcədən xəbərdar edilməsidir”. Müzakirə olunan halda böhranın qarşısının alınması sistemi ən yüksək etibarlılığa və operativliyə malik olmalı olan xüsusi tədbirlər kompleksidir. Təhlükənin növündən asılı olaraq səlahiyyətli hökumət orqanları qabaqlayıcı tədbirləri seçməlidirlər. On ildən çox davam edən təbii fəlakətlər sahəsində erkən qarşısını alma sistemlərinin işlənilib hazırlanmasının, inkişafının və fəaliyyətinin yekun nəticələri BMT-nin müxtəlif komitələri və Almaniyanın, ABŞ-ın və Çinin müvafiq hökumət orqanları tərəfindən təşkil olunaraq və dəstəklənərək 2003-cü və 2006-cı illərdə müvafiq olaraq Bonnda və Şanxayda keçirilmiş beynəlxalq elmi konfranslarda müzakirə olunmuşdur. Konfransların materiallarında kompleks şəkildə xəbərdar etmə metodunun tətbiqinin müsbət təcrübəsi, həmin sistemlərin fəaliyyətinin nöqsanları və məsələləri və onların inkişaf perspektivləri göstərilmişdir. Şanxayda keçirilən konfransda sistemin aşağıdakı tərifi təklif olunmuşdur: “Erkən qarşısını alma sistemi – zərərin vurulması ehtimalı haqqında ən yüksək dərəcədə dəqiq məlumatın hazırlanması və həmin məlumatın təhlükəyə məruz qalana və müdafiəni təmin etməli olanlara verilməsinin təminatı üzrə sosial prosesdir.” Erkən qarşısını almanın çox saylı şərhinin mövcudluğu bütün hallar üçün tək olan tərifi qısa ifadə etməyə imkan vermir. Müvafiq tərif sistemin strukturu ilə birlikdə, qarşıda qoyulmuş məqsədlərdən və risk amillərinin tərifindən, həmin məqsədləri və amilləri qısa ifadə edən orqanlardan və təhlükə haqqında xəbərdar etmələrin nəzərdə tutulduğu şəxslərdən

asılı olaraq dəyişə bilər. Lakin maliyyə bazarında baş verən böhranların vurduğu zərərin miqyaslarını və buna bazar iqtisadiyyatının demək olar ki, bütün subyektlərinin cəlb olunduğunu nəzərə alaraq güman etmək olar ki, xəbərdar etmə metodunun sosial proses kimi dövlət, ictimai təşkilatların və biznesin böhranların qarşısının alınması üzrə tədbirlərin görülməsində rolunu daha dolğun əks etdirməyə imkan verir. Məlumatın doğruluğu, onun qabaqcadan məlum olan xarakteri və dəqiqliyi, yalnız səlahiyyətli hökumət orqanları üçün deyil, həmçinin riskə meyilli insanlar və təşkilatlar üçün nəzərdə tutulması, yalnız qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi və müdafiənin təminatı deyil, həmçinin riski istisna edən və ya azaldan tədbirlərin görülməsi, effektiv cavabın hazırlanması məqsədilə cəmiyyət qarşısında duran vəzifələrə daha çox uyğun gəlir. Maliyyə bazarında böhranların qarşısının alınması baxımından müxtəlif növ böhranların xəbərdar etmə metodununun istifadəsi üzrə toplanmış təcrübəni nəzərə almaq və ümumiləşdirmək vacib hesab olunur. Risklərin idarə edilməsi və erkən qarşısının alınması ilə əlaqədar yanaşmalar risk amillərinin təhlili, onların qiymətləndirilməsi, məlumatın monitorinqi və toplanılması, qarşısını alma və idarə etmə üsullarının planlaşdırılması zamanı ifadə olunan bir sıra ümumi cəhətlərə malikdirlər. Böhranların 29 erkən qarşısının alınması sistemlərinin fərqləndirici cəhətini kifayət qədər yüksək həyata keçmə sürətinə malik demək olar ki tamamilə idarə olunmayan risklərin səbəb olduğu çox sayda iştirakçılarla və zərərlərin böyük miqyası ilə şərtləndirilən yanaşmanın sistemli şəkildə olmasıdır. Bu səbəbdən böhranların monitorinqinə, proqnozlaşdırılmasına və erkən mərhələdə böhranın yaranma ehtimalının artmasını müəyyən etməyə və gözlənilən təhlükə haqqında əvvəlcədən xəbər verməyə imkan verən indikatorların axtarışına xüsusi diqqət yetirilir. Maliyyə böhranları zamanı aktivlərin satılmasına, banka “hücuma”, böhranların zəncirvari reaksiyasının yayılmasına gətirib çıxardan sərmayələrin riskin artmasına münasibətinin kəskin dəyişməsi halları məlumdur. Böhran iştirakçılarının böyük əksəriyyəti böhran haqqında xəbər qısa ifadəsi və çatdırılması ilə bağlı psixoloji amillərin nəzərə alınması zəruriliyini xüsusi qeyd edir. xəbərdar etmə metodunununun tətbiqi təcrübəsi risk qruplarını və məsul orqanları

düzgün və qısa müddətdə qabaqcadan xəbərdar etməyə imkan verən xüsusişdirilmiş əlaqə sistemlərinin geniş istifadəsini təsdiqləyir. Qabaqlayıcı tədbirlərin planlaşdırılmasına, hazırlığına və təcili reaksiya verilməyə xüsusi diqqət yetirilir. Araşdırmanı ümumiləşdirərək böhranların erkən qarşısının alınması sisteminin önəmli elementlərini aşağıdakı şəkildə ayırmaq olar:

təhlükələrin müəyyənləşdirilməsi, keçmişin ibrətlərinin nəzərə alınması, xarici və daxili təhlükələrin və cəmiyyətin zəifliyinin qiymətləndirilməsi, məlumatların toplanılması və işlənilməsi;

sistemin işə hazırlanması, işçi heyətin və istifadəçilər qruplarının yoxlanılması və təlimi;

məqsədli qruplar və bütövlükdə cəmiyyət üçün təhlükə haqqında xəbərdarlığın qısa şəkildə hazırlanması və müvafiq məlumatın yayılması, xəbərdarlığa olan reaksiyanın qiymətləndirilməsi. Həmçinin strukturu maliyyə bazarının təzahürlərini nəzərə alaraq, BMT-nin xəbərdar etmə metodunun nə verdiyi birinci tərifdən irəli gələn aşağıdakı elementlərlə tamamlamaq lazımdır:

ehtimal olunan böhranlı vəziyyətlərin proqnozlaşdırılması;

riski istisna edən yaxud azaldan qabaqlayıcı tədbirlərin işlənilib hazırlanması və tətbiqi və effektiv reaksiyanın hazırlanması, xəbərdar etmə metodunun strukturu və funksiyaları müəyyən sahədə və cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi şəraitində böhranın yaranması riskindən asılı olaraq dəyişə bilər. Sistem sadəcə tutmuş həddindən artıq mürəkkəb, çox məqsədli, çox sayda təhlükələrə yönəlmiş sistem nə qədər dəyişə bilər. Önəmli məqam bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin, maliyyə bazarında böhranın yaranması riskinin amillərinin təsiri altında olan əhalinin və ictimai qrupların tələbatlarının ödənilməsidir. Erkən qarşısını alma və sabit sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyalarının müxtəlif sosial-iqtisadi məqsədlər və istiqamətlər baxımından inkişaf etməsinə baxmayaraq oxşar cəhətləri çoxdur. Dünya ictimaiyyətinin, sabit sosial-iqtisadi inkişafı ətraf mühitin vəziyyətinə görə

narahatlığa və gələcək nəsillər üçün ehtiyat bazasının müdafiəsi zəruriliyinə önəmlilənir [9,56].

BMT-nin inkişaf proqramı ilə işlənib hazırlanmış bu konsepsiya inkişaf edən ölkələrdə yoxsulluğun və ətraf mühitin çirklənməsinin artmasına bir növ cavab olmuşdur. Xəbərdaretmə metodunun daha məhdud vəzifələri yerinə yetirir və sabit inkişaf prosesinin bir hissəsidir. Erkən qarşısını alma sistemi bilavasitə təhlükə yarandıqdan sonra iş düşə bilər, sabit sosial-iqtisadi inkişafın həyata keçirilməsi siyasəti isə tədricən aparılır. Sabit inkişafın məqsədlərinə o cümlədən xəbərdaretmə metodunun ilə olduğu kimi cari vəziyyətin yalnız qorunub saxlanması deyil, həmçinin onun yaxşılaşdırılması daxildir. Böhranların xəbərdaretmə metodunun nin istifadəsi üzrə toplanmış təcrübənin qiymətləndirilməsi valyuta, maliyyə və bank böhranlarının qarşısının alınması təcrübəsi nəzərə alınmaqla SWOC-təhlil (strengths – yaxşı cəhətlər, weakness – nöqsanlar, opportunities – imkanlar, constraints – məhdudiyyətlər) önəmliində aparılmışdır. Fəlakətlərin erkən 31 qarşısının alınması təcrübəsini ümumiləşdirərək xəbərdaretmə metodunun nin qurulmasına məhdud və geniş yanaşmanı ayırmaq olar [9,57].

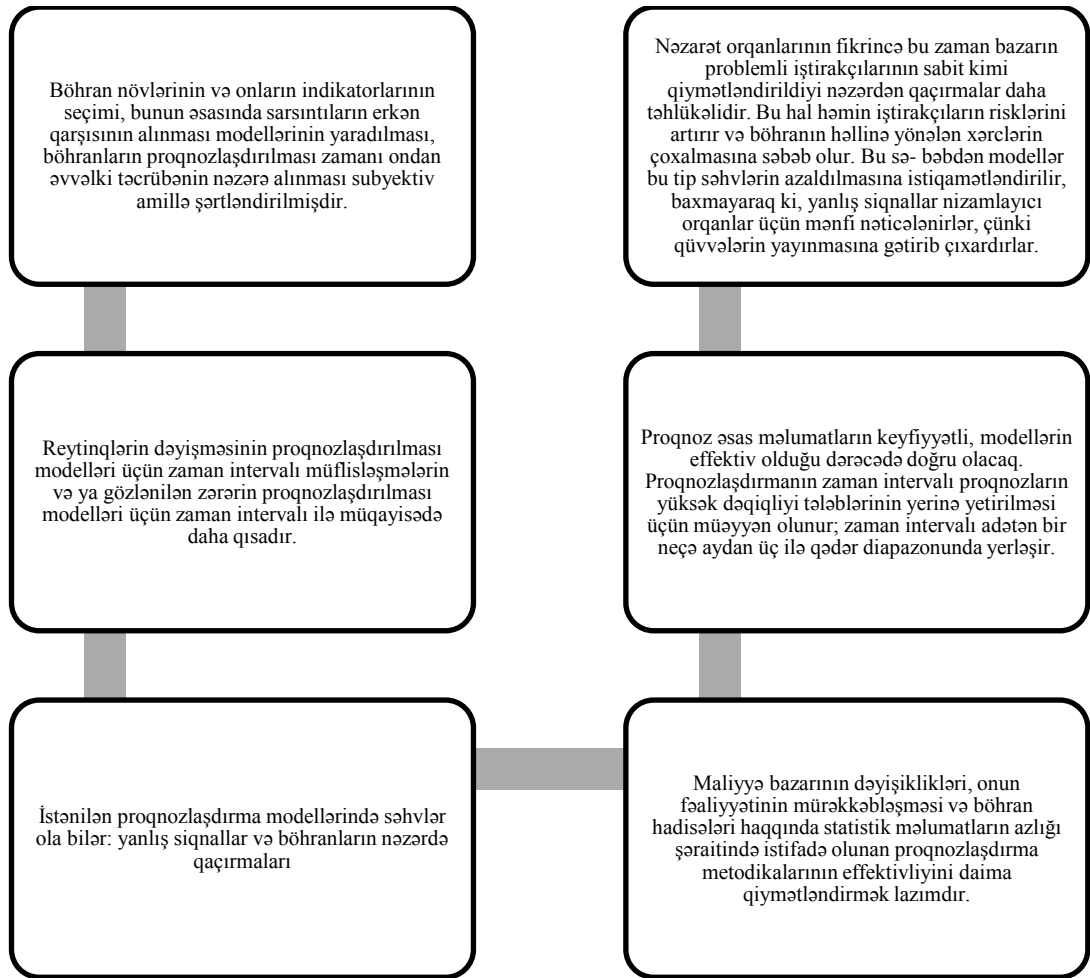
Məhdud mənada böhranların qarşısının alınması bütün maraqlı təşkilat və şəxslərin o cümlədən valyuta, maliyyə və bank sahələrində böhran meyillərinin tədqiqat nəticələri və iqtisadi inkişafın proqnozu haqqında, yeni risk amilləri və böhranların yaranma və yayılma mümkünlüyünə təsir edən digər hadisələr haqqında məlumatlandırılması deməkdir.

Bu tədqiqatlar böhranların idarə edilməsi və onların qarşısının alınması məsələləri ilə məşğul olan orqanlar, elmi-tədqiqat təşkilatları, ayrı-ayrı alimlər və maraqlı şəxslər tərəfindən aparılır.

Maliyyə bazarında böhranların erkən qarşısının alınması sisteminin işlənib hazırlanması ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarından başlamışdır. 1994-cü ilin Meksika hadisələrindən sonra Latın Amerikası boyunca baş vermiş böhranların zəncirvari reaksiyası ilə təşvişə gələn Yeddi qabaqcıl ölkələr qrupu 1995-ci ildə Halifakda

keçirdiyi görüşdə Beynəlxalq Valyuta Fonduna valyuta böhranlarının erkən qarşısının alınması sistemini hazırlamağı tövsiyə etmişdir. Maliyyə bazarında böhranların qarşısını almaq üsulu olan xəbərdar etmə metodunun 2 inkişaf mərhələsini ayırmaq olar. İlk mərhələdə valyuta böhranlarının erkən qarşısının alınması modeli işlənib hazırlanmış, onun tətbiqi təcrübəsi qazanılmışdır. Sonuncu mərhələ modelin təkmilləşdirilməsi, onun maliyyə bazarının müxtəlif - borc, valyuta fond segmentlərinə yayılması, həmçinin böhranların qarşısının alınması üzrə digər üsullar arasında həmin modelin yerinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Sxem 1.2. Böhranların erkən qarşısının alınması üzrə statistik modelləri

Sxemdən də görüldüyü kimi, Böhranların erkən qarşısının alınması modellərindən istifadə edən bank nəzarəti orqanları daima onların test yoxlamasını keçirirlər. ABŞ-nın FES hər il SEER modellərinin proqnozlarının keyfiyyətini və risklərin reytingini onların cari göstəricilərə uyğunluq dərəcəsini müqayisə edərək qiymətləndirir. Proqnozun keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün əvvəlcədən söylənilən hadisələrin sayı real baş verən hadisələrin sayı ilə müqayisə edilir. Analoji olaraq Fransanın Bank Komissiyası müntəzəm surətdə ödəmə qabiliyyətinin proqnozlaşdırılması üzrə modelin işinin düzgünlüyü qiymətləndirilən məruzələr nəşr etdirir. Reytingin, müflisləşmənin, ödəmə qabiliyyətsizliyinin və ya gözlənilən

zərərlərin azaldılması ehtimalının proqnozlaşdırılması çətinliyi və modellərin təkmilləşdirilməsinin davam etdirilməsi zəruriliyi qeyd olunur.

Böhranların qarşısının alınması sisteminin funksiyaları müxtəlif yollarla daxil olan məlumatın işlənilməsinə önəmlilənib. Məlumat antropogen və təbii risklərin vəziyyətini və inkişafını xarakterizə edən ədədi məlumatlardan və statistik sıralardan, həmçinin hesabatlardan, ekspertlərin müşahidələrindən və fikirlərindən, elmi nəşrlərdən ibarət ola bilər. Buna müvafiq olaraq, ikinci qiymətləndirici istiqamət çərçivəsində risklərin kəmiyyət göstəricilərinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi ilə əlaqəli olan prinsiplər, üçüncü təhlili istiqamət çərçivəsində isə risklərin göstəricilərinin, əmsallarının və başqa kompleks parametrlərinin və göstəricilərinin təhlili və onların həyata keçməsinin mümkün ssenarilərinin işlənilib hazırlanması ilə bağlı prinsiplər qruplaşdırılmışdır.

1.3. Anti-böhran tədbirləri sahəsində dünya ölkələrinin təcrübəsi

Maliyyə böhranlarının tədqiqi – müasir iqtisadiyyat elmində bu sahədə iki istiqamət daha geniş şəkildə tanınmışdır. Onlardan birincisi monetar nəzəriyyəyə önəmlilənir. Onun nümayəndələri Fridman və Şvars maliyyə böhranlarını bank panikası və pulların təklifində bankların rolunun ixtisara salınması ilə əlaqələndirirlər ki, bu da iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşmasına gətirib çıxarır. Maliyyə böhranı tədqiqatlarının ikinci istiqaməti dövlətin onların aradan qaldırılmasında fəal iştirakını zəruri hesab edir. Bu istiqamətin görkəmli nümayəndələri X.Minski və Ç.Kindleberqerdir, onlar monetaristlərdən fərqli olaraq, maliyyə böhranının daha mükəmməl və dəqiq definisiyasını xülasə etmişdilər. Onların fikrinə maliyyə böhranı aktivlərə olan qiymətləin düşməsi, maliyyə və qeyri-maliyyə sferalarında kütləvi iflaslar, valyuta bazarının dağılması kimi elementləri əhatə edir. Onlar hesab edirlər ki, bu elementlər olduqda hökumət durmadan iqtisadiyyata intervensiyanı həyata keçirməlidir [5,28].

Böhranlar bütün tarix boyu bəşəriyyəti izləyib. Sadəcə dövrlərdən asılı olaraq böhranlar müxtəlif səbəblərdən yaranırdılar: erkən böhranlar kənd təsərrüfatı mallarının çatışmazlığı səbəbindən yaranırdısa, XIX əsrin ortalarında böhran sənaye məhsulları ilə ödəmə qabiliyyətli tələb arasındakı əlaqənin pozulması səbəbindən yaranmışdır.

20-ci əsrə kimi baş verən iqtisadi böhranlar adətən 1,2 və maksimum 3 yaxın ölkəni əhatə edirdi. 20-ci əsrdən sonra isə iqtisadi böhranlar qlobal xarakter almağa başladı. Baxmayaraq ki, beynəlxalq cəmiyyətlər böhranın dünyəvi xarakter almaması üçün tədbirlər görür (təsərrüfat prosesləri üzrə dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının yaradılması və s.) böhranı qabaqcadan təxmin etmək yaxud qarşısını almaq qeyri-mümkündür. Avrasiya və Amerikada son iki əsrdə 20 böhran hadisəsi baş vermişdir.

Dünyada ilk beynəlxalq iqtisadi böhran: 1857-ci ildə baş verərək ABŞ, AFR, İngiltərə və Fransanın təsərrüfat və ictimai həyatına zərbə vurmuşdur. Böhranın səbəbi isə dəmiryol şirkətlərinin kütləvi iflası və aksiyalarının düşməsi olmuşdur. Fond bazarının çökməsi isə ABŞ bank sistemində böhrana şərait yaratdı.

Növbəti beynəlxalq iqtisadi böhran 1873-cü ildə Avstriya və Almaniyada baş verdi: 1873-cü ildə yaranan bu böhran iri maliyyə böhranı kimi qiymətləndirilirdi. Böhranın yaranmasına səbəb Latın Amerikasında kredit artımı və Almaniya, Avstriyada olan daşınmaz əmlak bazarının spekulativ artımı zəmin yaratmışdır. Almaniya və Avstriyadakı artım Vyanada fond bazarının çökməsinə səbəb olmuşdur. ABŞ-da isə bank panikası Nyu-York fond birjasında aksiyaların düşməsi və ölkənin baş maliyyəçisinin dəmiryol şirkətinin iflasına uğraması ilə başlamışdır. Böhranın Almaniyadan ABŞ-a irəliləməsinə səbəb alman banklarının kreditlərin prolonqasiyasından imtina etməsi olmuşdur. Amerikan və Avropa iqtisadiyyatlarının resessiya fazasına (istehsalın çökməsi) daxil olması Latın Amerikasının ölkələrində ixracın kəskin azalmasına səbəb olmuşdur. Bu böhran tarixdə qeydə alınan ən uzun maliyyə böhranı kimi 1878-ci ilə qədər davam etmişdir. Səbəb kimi ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya hökumətlərinin hərbi fəaliyyəti maliyyələşdirmək məqsədi ilə xarici emitetlərin qiymətli kağızlarının satışı olmuşdur. Bu böhran digərlərindən fərqli olaraq mərkəzdən periferiyaya deyil, elə bir neçə yerdə eyni zamanda yarandı. Bu isə bütün bazarların (pul və əmtəə) çökməsinə səbəb oldu [5,57].

Növbəti beynəlxalq iqtisadi böhran müharibədən sonra yaranan deflyasiya və resessiya ilə əlaqədar 1920-1922-ci illərdə yaranmışdır. Böhran Danimarka, İtaliya, Finlandiya, Hollandiya, Norveç, ABŞ və İngiltərədə bank və valyuta böhranlarına zəmin yaratmışdır.

1929-1933 Böyük depressiya illəri. 1929-cu il 24 oktyabr (qara cümə axşamı) tarixində Nyu-York fond birjasında aksiyaların kəskin azalması baş verdi, hansı ki bu hadisədən sonra tarixin ən iri böhranlarından biri üçün başlanğıc oldu. Qiymətli kağızların dəyəri 60-70%-ə kimi düşdü, əhəlinin iş fəaliyyəti kəskin azaldı və önəmli

dünya valyutaları üçün qızıl standartı ləğv olundu. Baxmayaraq ki, Birinci Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edirdi (milyonlarla aksiya sahibləri öz kapitallarını durmadan artırırırdılar, istehlakçı tələbi yüksək tempə artırırdı,) hər şey bir anda çökdü. Böhran vaxtı aksionerlər 1929-cu ilin sonunda artıq 40 mlrd. Dollar itirmişdilər və bu rəqəm fasiləsiz artırdı, firma və zavodlar ard-arda bağlanırdı, bank sistemi çökmüşdü, milyonlarla işsiz insan isə artıq ümidini itirmişdi. Böhran 1933-cü ilə qədər davam etdi, lakin onun təsirləri 30-cu illərin sonuna kimi iqtisadiyyat və əhəlinin rifahında mənfi şəkildə əks olundu.

1973-cü ildə ABŞ-da başlayan iqtisadi böhran digər ölkələri əhatə etmə miqyasına və iqtisadiyyatı məhv etmə gücünə görə 1929-1933 illərdə olan böhranla eyni sırada durur. Beləki bu böhran bir çox ölkələrdə resessiya ilə bağlı olmuşdur. Eyni zamanda bu dövrdə “Neft partlayışı” adlanan hadisə də enerji qıtlığına səbəb olmuşdur. Beləki, OPEK ölkələri neft hasilatını azaldaraq neftin dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdılar.

1987-ci il Qara Bazar Ertəsi. 19 oktyabr 1987-ci ildə Amerikanın fond indekslərindən biri olan Dow Jones Industrial dəyərini 22,6% itirmişdir və bununla da amerika bazarı çökmüşdür. Amerika bazarının ardınca isə Avstraliya, Kanada, Honkonq bazarları iflasa uğramışdır. Böhranın yaranma mənbəyi bir sıra iri şirkətlərin kapitallaşmanı azaltdıqdan sonra sərmayələrin xaricə axını olmuşdur.

1997-ci il Asiya böhranı. Cənub-Şərqi asiya baş verən böhrana yaranmasına səbəb xarici sərmayələrin geri çəkilməsi səbəb olmuşdur. Xarici sərmayələrin qeyd olunan addımı regiondakı milli valyutanın devalvasiyası və alıcılıq qabiliyyətli istehlakçıların qıtlığı ilə izah olunur.

Qloballaşma dövründə dövlətin prioritet funksiyası yalnız milli iqtisadiyyatın xarici amillərin təsirindən müdafiəsindən deyil, milli iqtisadiyyatın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə səmərəli şəkildə qoşulması, onun qlobal miqyaslarda rəqabət qabiliyyətinin əldə edilməsi və gücləndirilməsindən ibarət olur. 2007-2009-cu illərdə dövlət tərəfindən həyata keçirilmiş maliyyə intervensiyaları ABŞ-nin tarixində

görünməmişdi. Belə ki, məsələn, 1930-cu illərin «Böyük depressiyasının» aradan qaldırılması üçün F.Ruzveltin «yeni yönəm» çərçivəsində ayrılmış dövlət maliyyələri bu ölkənin ÜDM-nun 2%-ni təşkil edirdi, əvvəlki dövrdə isə bu rəqəm 5%-dən çox təşkil edirdi. ABŞ və Böyük Britaniyanın iqtisadiyyatı Almanianın, Çinin və Yaponiyanın iqtisadiyyatından çox xeyli dərəcədə maliyyə bazarlarından asılıdır. Ona görə də ABŞ və Böyük Britaniyanın hökumətlərinin yardımı önəmliən fərdi maliyyə sektoru üzərində cəmləşmişdir, halbuki yerdə qalan ölkələrdə kifayət qədər satılma qabiliyyətli banklar üçün əlverişlilik, kredit kompressiyanın azaldılması, firmaların və ayrı-ayrı vətəndaşların kreditləşməsinin artımı bu, üzərindədir.

Qloballaşma dövründə dövlətin ən önəmli funksiyası yalnız milli iqtisadiyyatın xarici amillərin təsirindən müdafiəsi deyil, milli iqtisadiyyatın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə səmərəli şəkildə qoşulması, onun qlobal miqyaslarda rəqabət qabiliyyətinin formalaşması və gücləndirilməsindən ibarətdir. XX əsrin sonunda baş verən və Avropa, Asiya, həmçinin Latin Amerikasının bir çox ölkələrini əhatə edən maliyyə böhranından sonra beynəlxalq maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsi məsələsi aktuallaşmışdır. Son illəri əhatə edən dünyada baş verən qlobal böhranlarla bağlı Mərkəzi bankların antiböhran strategiyasının önəmli istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: Maliyyə risklərinin optimal idarə edilməsinə imkan verən qlobal maliyyəə arxitekturasının yaradılmasında beynəlxalq əməkdaşlıq; Maliyyə sistemləri və bazarlarının sərt tənzimləmə çərçivəsinin vəə şəffaflığının təmin olunması; Hədc fondlarının fəaliyyətinə nəzarətin və onların hesabatlığının artırılması;ə Kredit reytingi agentliklərinin reytinglərinin dürüştəşdirilməsi və onlarınə da tənzimləmə ilə əhatə olunması.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatları daha kiçik ölçüləri ilə fərqlənirlər, müəyyən iqtisadi sektorlarda daha çox cəmləşmiş yaxud ixrac olunan müəyyən məhsuldan daha asılı olurlar, bu da həmin ölkələrin xarici qiymət şokları baxımından zəifliyini əvvəlcədən müəyyən edir. İnkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə bütün inkişaf etməkdə olan ölkələr onların kiçik qrupu istisna olmaqla miqyasları kiçik olan

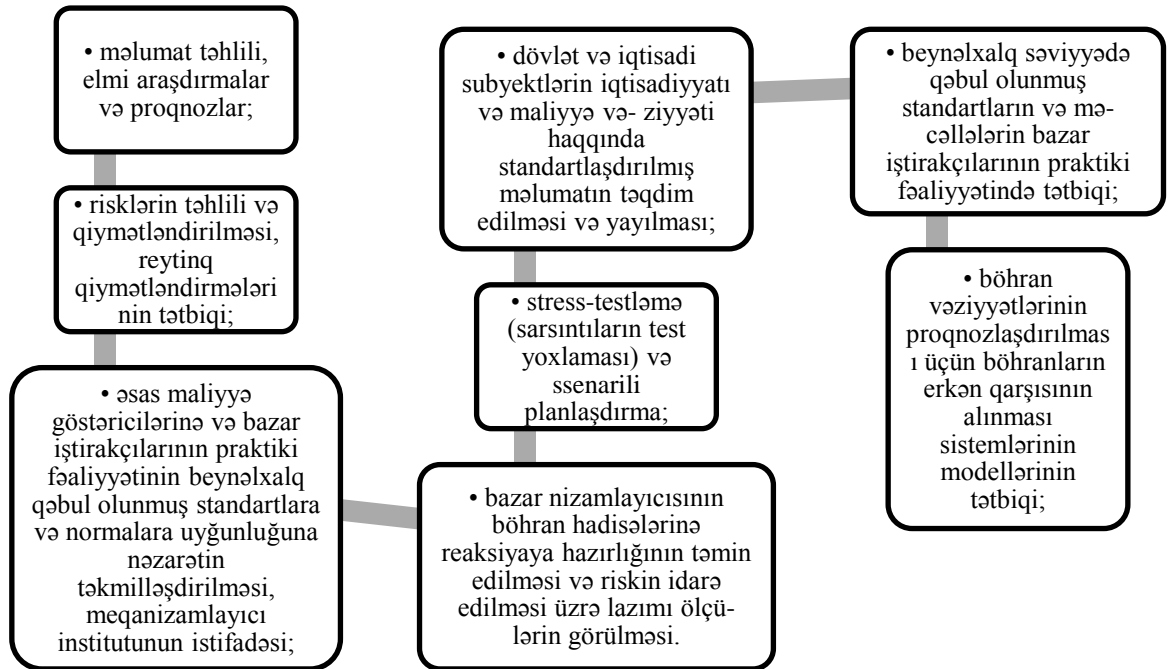
maliyyə sistemlərinə malikdirlər. Cəmi 15 inkişaf edən ölkə M2-nin dünya həcmnin 0,2% həddinə gəlib çatır, ümumi miqdarı ümumdünya qiymətinin 1% ötüb keçən Çin və Braziliya istisna olmaqla aşağı və orta gəlir səviyyəsinə malik olan bütün ölkələr isə cəmi 9% təşkil edirlər. Fond bazarının kapitallaşma göstəricisinin paylanması daha asimmetrik quruluşa malikdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çox maliyyə sistemlərinin həcmi olduqca kiçikdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyəti kiçik əhaliyə və aşağı inkişaf etmiş maliyyə sistemlərinə malikdir. Kiçik maliyyə sistemləri üçün qeyri-effektiv fəaliyyət səciyyəvidir, onlar risklərin bir yerdə cəmləşməsindən əziyyət çəkir və xarici şoklara qarşı daha həssasdırlar. Kiçik maliyyə sistemləri daha çox xərc müqabilində daha az xidmət təmin edirlər. Bu rəqabətin olmaması və iri miqyasda qənaətdən istifadə etmənin mümkünsüzlüyü səbəbindən baş verir. Kiçik sistemlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarəti isə qeyri-uyğun olaraq baha başa gəlir⁴⁹. Kiçik ölkələr üçün maliyyə imperativlərilə müqayisədə siyasi imperativlər daha həlledici əhəmiyyətə malikdirlər.

Dünya ölkələrində baş vermiş isihəcmli böhranlar və onlara qarşı görülən tədbirlər qısa ifadə olunmuş əlamətlər göstərir ki, bir tərəfdən inkişaf edən ölkələrin maliyyə bazarlarının xarici investorlar üçün cəlbedici olması, digər tərəfdən onların xarici təsirlərə qarşı aşağı olması mövcuddur. Qeyd edək ki, inkişaf edən ölkələri üçün iqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyinə gətirib çıxardan və böhranların yaranmasına səbəb olan bir çox risklərin yüksək səviyyəsi səciyyəvi haldır. Beləliklə, tədqiqat zamanı kapitalın beynəlxalq hərəkətinin güclənməsi və böhranların zəncirvari reaksiyasının yayılması mümkünlüyü, beynəlxalq valyuta və maliyyə sarsıntıları şəraitində inkişaf edən ölkələrin maliyyə bazarlarının çox zəifliyi, psixoloji amillərin ölkələr arasında kapitalın miqrasiyasına təsirinin güclənməsi ilə bağlı olan risklərin kəskinləşməsindən ibarət olan iqtisadiyyatın qloballaşmasının maliyyə bazarında böhranların inkişafına təsiri müəyyənləşdirilmişdir.

Böhranların səbəbləri və onlara qarşı görülən tədbirlər yuxarıda göstərilənlərlə tükənmir. Böhran nəticəsində itkilər böyük və hətta yol verilməz ola bilər. Maliyyə bazarının segmentlərinin qarşılıqlı asılılığı böhranın bir segmentdən digərinə

yayılmamasına səbəb olur, bütövlükdə maliyyə bazarının böhranına, iqtisadi böhrana və durğunluğa gətirib çıxarda bilər. Ölkə və xarici mənbələrin öyrənilməsi önəmli və valyuta və maliyyə böhranlarının önəmli səbəbləri, ifadə formaları nəticələri sistemləşdirilmiş şəkildə digər fəsillərdə də aydın verilmişdir.

Sxem1.3.Dünya təcrübəsinin təhlili önəmliində böhranların qarşısının alınması mexanizmləri.

Sxemdən də görüldüyü kimi, dünya təcrübəsinin təhlili önəmliində böhranların qarşısının alınması üçün istifadə olunan önəmli tədbirlər bu cür sistemləşdirilmişdir. Maliyyə böhranlarının yaranma nəzəriyyələrinin, onların qarşısının alınması üzrə yanaşmaların, tədbirlərin və üsulların təhlil önəmliində maliyyə bazarında böhranların qarşısının alınması sisteminin önəmli prinsipləri və funksiyaları ayrılmışdır. Böhranların qarşısının alınması sisteminin aşağıdakı önəmli funksiyaları təhlil edilmişdir: hazırlıq-ehiyat, proqnoz-qiymətləndirmə, hazırlığın təminatı, məlumat. Maliyyə bazarında böhranların inkişaf ssenarilərinin fasiləsiz olaraq proqnozlaşdırma mərhələlərində təhlilinin, risklərin qiymət ləndirilməsinin və böhranın, onun qarşısının alınması məqsədilə, yaranması təhlükəsinə reaksiyanın zəruriliyi önəmliləndirilmişdir. İşlənib hazırlanmış böhran əleyhinə tədbirlərin risklərin xarakterinə uyğunluğunun və onların böhranların qarşısının alınması sisteminin önəmli məqsədinə nail olmaq üçün düzgün həyata keçirilməsinin təhlilinə

önəmlilanan sistemin effektivliyinin qiymətləndirilməsinə dair yanaşma təklif olunmuşdur.

II FƏSİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HƏYAYTA KEÇİRİLMİŞ ANTI-BÖHRAN TƏDBİRLƏRİ VƏ MÜASİR İQTİSADI VƏZİYYƏTİN KOMPLEKS TƏHLİLİ

2.1. Dünya maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin iqtisadi təhlili

Qlobal maliyyə böhranının təsiri Azərbaycan maliyyə sisteminə daha çox psixoloji xarakterli olmuş və maliyyə institutlarını inkişaf strategiyalarını yenidən nəzərdən keçirməyə sövq etmişdir. Əlverişsiz xarici mühitə baxmayaraq Azərbaycan bank sistemi reallaşan risklərə davamlılıq nümayiş etmişdir.

2008-ci ildə Azərbaycanın maliyyə sektoru tərəfindən görülən bir sıra adekvat tədbirlər Milli Bankın pul siyasətinin yumşaldılması, faiz dərəcələrinin bir neçə dəfə aşağı salınması, məzənnə siyasətində dəyişkənliyi sabitliyin təmin edilməsinə yönəldilməsi və ehtiyat tələblərinin faizlərinin aşağı salınması nəticəsində ümumilikdə bankların vəziyyətinin sabitləşməsinə, likvidliyinin dayanıqlığına gətirib çıxartmışdır.

2009-cu ildə, xüsusən ilin əvvəllərində dünya iqtisadiyyatında tənəzzul meylləri artmış, əmtəə bazarlarında qiymətlər, maliyyə bazarlarında aparıcı indekslər aşağı düşmüşdür. Bu şəraitdə bir çox ölkələrdə pul siyasəti əhəmiyyətli yumşaldılmış, dövlət xərcləri və büdcə kəsirləri artırılmış, eyni zamanda maliyyə sistemi üzərində nəzarət gücləndirilmişdir.

Qlobal böhran Azərbaycana da müəyyən təsir göstərmiş və milli iqtisadiyyat bir sıra risklər ilə üzləşmişdir [1,18].

Qlobal böhranın ölkəyə təsiri önəmliən neftin və digər qeyri-neft ixrac məhsullarının qiymətinin aşağı düşməsi, bank sistemində xarici kredit axınlarının kəskin məhdudlaşması, xaricdən pul baratlarının azalması vasitəsilə özünü göstərmişdir. Butövlükdə, məcmu tələbin demək olar ki, bütün xarici maliyyələşmə mənbələrində azalma baş vermişdir.

Cədvəl 1 Qlobal böhran milli iqtisadiyyata təsir mexanizmləri

<p>Qlobal böhran milli iqtisadiyyatda, xüsusilə valyuta bazarında və bank sektorunda mənfi gözləntilər yaratmışdır. Nəticədə ölkə iqtisadiyyatı aşağıdakı risklərlə üzləşmişdir:</p>			
<p>-iqtisadi sabitliyin pozulması (milli valyutanın devalvasiyası və inflyasiyanın yüksəlməsi);</p>		<p>-maliyyə sabitliyinin pozulması (bankların kredit portfelinin keyfiyyətinin əhəmiyyətli pisləşməsi və əmanətlərin bank sektorundan qacışı, bankların odəniş qabiliyyətinin pisləşməsi, iqtisadiyyatın kreditləşməsinin dayanması);</p>	<p>- iqtisadi resessiyanın baş verməsi, yaradılmış iş yerlərinin itirilməsi. Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal böhranı kifayət qədər hazırlıqlı və güclü müdafiə resursu ilə qarşılımışdır. Bu, böhrandan öncəki dövrdə ölkədə həyata keçirilmiş rəşional iqtisadi və monetar siyasət, yaradılmış valyuta ehtiyatları, maliyyə risklərinin qabaqlayıcı rejimdə idarə olunması sayəsində mümkün olmuşdur.</p>

Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycan maliyyə böhranlarının qarşısının alınması sisteminin yaradılmasına dair konseptual təkliflər işlənmiş və yanaşmalar müəyyən edilmiş, həmçinin aşağıdakılar qısa ifadə olunmuşdur:

-məqsəd – maliyyə bazarının iqtisadiyyatın sabit innovasion inkişafının təmin edilməsində rolunun artırılması;

-vəzifə – böhranların qarşısının alınması və onların nəticəsində zərərin azaldılması. Qarşısını alma sisteminin strukturunun erkən qarşısını alma, risklərin qiymətləndirilməsi, hazırlığın və əlaqənin təminatı üzrə alt sistemlərdən ibarət olan önəmli müəyyən edilmişdir. Dünya təcrübəsi önəmliində maliyyə bazarında böhran

sarsıntı- larının qarşısının alınması sisteminin yaradılmasına dair aşağıdakı tələblər təsnif edilmişdir: böhranın növü və onun inkişaf mərhələsi, maliyyə bazarında böhranların qarşısının alınması sisteminin dövlət və korporativ idarəçilik və, məqsədlərin iyerarxiyasına önəmlilənən, fəaliyyət prioritetlərinin strukturunda yeri. Maliyyə krizislərin heç olmaması istəyi pul əməliyyatlarının heç olmadığı və ya qadağan olunduğu bir dünyada mümkündür. Daim inkişafda olan bir dünyada isə pul əməliyyatının durdurulması mümkün deyil. Ancaq maliyyə krizisləri ilə qarşılaşmamaq ya da qarşılaşan maliyyə krizislərdən ən az zərərlə çıxmaq üçün alınacaq tədbirlər vardır: valyuta bazarlarda sabitlik, iqtisadi tədbirlər və digər tədbirlər olaraq saymaq mümkündür [9,14].

Böhranlara qarşı alınabiləcək makro tədbirlər.

- Ümumiyyətlə krizis makro iqtisadi istiqrazsızlığın ümumi bir nəticəsidir. Bu səbəbdən makro iqtisadi istiqrazın təmin edilməsi əhəmiyyət daşıyır. Makro iqtisadi istiqrazın saxlanması- nın təməl şərtlərindən biri siyasi istiqrazın saxlanmasıdır,

- Makro iqtisadiyyatda nizam, etibar və istiqrazı təmin edəcək reformlar mütləq həyata keçirilməlidir,

- Maliyyə və pul nizamını saxlayacaq ciddi konstitusiya qanunları qəbul olunmalıdır, sürdürülə bilən büdcə əskiklikləri tanımlanmalı və bu mövzuda hökumətləri bir-birinə bağlayan konstitusiya qanunları tətbiq olunmalıdır

- Bu mövzuda Maastrichit müqaviləsində olan büdcə kəsirlərinin nisbətini 3% keçməyəcəyi bənzər bir qanunun yer alması maliyyə intizamı və maliyyə cavabdehlik əxlaqı üçün vacib görülür,

- Əhalinin ehtiyacdən borclanmaması üçün mütləq bir nizam qurulmalı və Avropa Birliyinə üzv ölkələrdə Maastrichit müqaviləsinin tələbi ilə hələ də tətbiq olunan əhali borclarının YDM 60% nisbətini keçməyəcəyi, buna bənzər konstitusiya qanunu ilə qorunmalıdır. Yüksək faiz siyasətinin və bunun nəticəsi olan aşağı iqtisadiyyatdan xilas olmanın önəmlilərindən biri əhalinin ehtiyacdən əlavə borclanmasının qarşısının alınmasıdır.

- Vergi sistemi; tərəfzislilik, sadəlik, ədalət, ümumilik, sabitlik, təsir etmə qanunları çərçivəsində radikal bir şəkildə yenidən nizamlanmalıdır. Ölkəmizdə vergidən kənar bazar iqtisadiyyatını zəiflədəcək tədbirlər qarşı tədbirlər görülür.

- Elastik məzənnə sistemi valyuta bazarlarında yaranacaq spekulativ hücumlara qarşı, bir qalxan vəzifəsini yerinə yetirir. Elastik məzənnə sisteminin bu əməliyyatı sürdürə bilməsi üçün uzun dövnmədə faiz ilə valyuta məzənnəsinin inkişafının möhkəm bir səthə oturdulması lazımdır.

Böhranlara qarşı alınə biləcəək mikrotədbirlər. Olacaq iqtisadi böhranlara qarşı yuxarıda saydığımız makrotədbirlərlə yanaşı mikro səviyyədə, yəni firmalar bazasında tətbiq olunması vacib tədbirlər də vardır. Ortaya çıxə biləcəək krizislərin mənfi nəticələrindən ən az səviyyədə zərər görmək üçün firmaların bu tədbirləri görmələri vacibdir. Müasir idarəetmə anlayışı olan “ümumi keyfiyyət idarəetməsi” nin təşkilatçılıqda ciddi tətbiq olunması üçün cəhd göstərilməlidir. Bu sahədə güclü liderlik vacibdir və xüsusilə üst təbəqə rəhbərləri üzərinə əhəmiyyətli vəzifə düşür

2.2. Azərbaycan hökumətinin anti-böhran tədbirlərinin reallaşma mexanizmləri

Anti böhran tədbirləri sırasında 2008-ci ildə “Mərkəzi Bank haqqında” qanuna edilən dəyişikliklər mühüm rol oynayıb. Qanuna dəyişikliklər və əlavələr Mərkəzi bankların statusuna dair son qlobal meylləri özündə əks etdirib. Mərkəzi Bank banklara daha uzun müddətə və müxtəlif kreditlər, o cümlədən subordinasiya kreditləri vermək imkanı əldə edib. Mərkəzi Bank başlıca iqtisadi tendensiyaları və real sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin mikroiqtisadi, nəticələrini nəzərə alaraq uçot dərəcəsinə ötən ilin sonlarından bəri 16%-dən 3%-ə, məcburi ehtiyat normalarını isə 11%-dən 0,8%-ə endirib. Ümumilikdə, dolayı və birbaşa alətlər hesabına Mərkəzi Bank 2009-cu ilin oktyabrından iqtisadiyyatı təqribən 1,8 mlrd. manatlıq likvidliklə təmin edib. Bu likvidlik dəstəyi bank sistemi ilə yanaşı sistem əhəmiyyətli real sektor müəssisələrini, o cümlədən Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, “Azəralüminium” ASC-ni əhatə edib, bu şəraitdə cari ilin ilk 11 ayında ölkədə iqtisadi artım davam edərək 9% təşkil edib. Eyni zamanda Mərkəzi Bank real sektorun dəstəklənməsi məqsədilə dövlət zəmanəti önəmliində bankları kreditləşdirmək hüququna malikdir. 2010-cu ildə Mərkəzi Bank başlıca iqtisadi tendensiyaları nəzərə alaraq, yoxlanış dərəcəsinə il ərzində 3 dəfə dəyişərək 8%-dən 3%-ə, faiz dəhlizinin yuxarı həddini isə 14%-dən 8%-ə endirmişdir. Həmin ərzində Mərkəzi Bank tərəfindən verilməsi həmin əməliyyatları aktivləşdirilmiş, likvidliyin cəlb olunması alətləri isə məhdudlaşdırılmışdır. Məcburi ehtiyat normaları 6%-dən 0,5%-ə salınmışdır. Məcburi ehtiyat normalarının ortalama müddəti həm manat, həm də xarici valyutada depozitlər üzrə 1 ay olmuşdur. Manatın sabit məzənnəsi önəmliində Mərkəzi Bankın iqtisadiyyata birbaşa yardım paketi Ümumi Daxili Məhsulun 5%-i səviyyəsində olmuşdur. Antiböhran proqramının həyata keçirilməsi pul kütləsinin azalmasının qarşısı alınmış, bankların maliyyə dayanıqlığını və iqtisadi aktivliyini qorumuş, sistem əhəmiyyətli iri müəssisələrin istehsal- investisiya fəaliyyətinə zəruri dəstəyi təmin etmişdir. Bir tərəfdən uğurla gerçəkləşdirilən antiböhran tədbirləri, digər tərəfdən əvvəlki illərdən yaradılmış möhkəm maliyyə-iqtisadi potensial hesabına ölkə

iqtisadiyyatının dayanıqlığı qorunub saxlanılıb, onun mənfi xarici təsirlərə müqavimət qabiliyyəti sınaqdan uğurla çıxıb. Milli Məclisdə qəbul olunmuş "Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu da global böhran şəraitində respublikamızın qarşıya qoyduğu məqsədlərə doğru inamla irəliləyən dövlətlər sırasında olduğunu təsdiqləyir. Maliyyə böhranı şəraitində inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatında inkişaf tempinin zəifləməsinə rəğmən, Azərbaycanda artım meyillərinin nəzərə çarpması büdcə gəlirlərinin tam formalaşmasına imkan yaradır. Respublikamızın 179 iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq hazırlanan yeni büdcə layihəsində dünya iqtisadiyyatında növbəti illərdə gözlənilən meyillər də nəzərə alınıb. Ötən il ərzində Azərbaycan Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin də yenidən təşkilatlanmasının normativ hüquqi bazasının təmin edilməsi ilə yanaşı, qiymətli kağızlar bazarı sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə mövcud qanunvericilikdə yaranmış boşluqların aradan qaldırılması və onun qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycanda sığortalanan əmanətlərin məbləği min manatdan 30 min manatadək artırılıb. Bu da öz növbəsində əmanətçilərin banklara inamının daha da güclənməsinə təkan verib. Görülən bu tədbir nəticəsində banklara maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsilə bağlı durumu daha da yaxşılaşdırıb. Bununla əlaqədar "Standard & Poor's" agentliyi qeyd edir: "Regionun bəzi digər ölkələrinin bank sistemlərindən fərqli olaraq Azərbaycanın bank sistemi dünya böhranı başladıqdan sonra yaranan çaxnaşma ilə əlaqədar xeyli həcmdə əmanətlərin götürülməsindən qaça bilib". "Standard & Poor's" agentliyi Azərbaycanda bankların ciddi məsələlərlə üzləşməməsi üçün hökumət tərəfindən də zəruri tədbirlərin görüldüyünü və bunun lazımı müsbət nəticələr verdiyini bildirir. Məsələn, qeyd olunur ki, 2009-cu ilin yanvarından bank sektorunun təkrar kapitallaşmasının stimullaşdırılması məqsədilə mənfəət vergisinə güzəşt tətbiq edilir. Ümumiyyətlə, 2012-ci ilə qədər bank sektoru mənfəət vergisindən azad edilib ki, bu da həm onların kapitallaşmasına, həm də böhran şəraitində maliyyə problemi ilə üzləşməməsinə münbit şərait yaradır.

Ümumiyyətlə son illər Azərbaycanda bank sektoru sürətli inkişaf etməyə başlayıb. Kommersiya banklarının aktivləri 2009-cü ilin sonuna 11.66 mlrd manat təşkil edib ki, bu da 2000-ci illə müqayisədə 2.7 dəfə çoxdur. Kommersiya banklarının daxili kredit qoyuluşları isə 20 dəfədən çox artıb. Bütün bunlar Azərbaycan maliyyə sisteminin möhkəmlənməsinə səbəb olaraq, bank sisteminin likvidliyinin minimal normasının 30% olduğu halda 67%-ə çatmasına, kapitalın 2009-cu ilin əvvəlinə nisbətən 9 ay ərzində 12% artmasına səbəb olmuşdur. 2008-ci ilin oktyabrından 2009-cu ilin mayına kimi uçot dərəcəsinin 15 faiz 2 faizdək endirilməsi, həmçinin məcburi ehtiyat normalarının azaldılması ilə bağlı Azərbaycan Mərkəzi Bankının gördüyü tədbirlərin respublikanın bank sektorunda 1 milyard dollar məbləğində əlavə likvidliyi təmin etdiyi bildirilir. Hazırkı reallıqda maliyyə sistemində Azərbaycanın milli inkişaf modelinin konkret elmi prinsiplər önəmliində tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi sahədə keçid dövrünün başa çatması elmlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı təsir mexanizmləri önəmliində qırılmaz vəhdətinin təmin edilməsini, innovativ biliklərə önəmli olan iqtisadiyyatın və güclü insan kapitalının formalaşdırılması maliyyə sistemində yeni dövrün tələblərinə uyğun müasirləşdirilməsini və iqtisadiyyatın tənzimlənməsində elmi proqnozlardan məqsədyönlü istifadə obyektiv zərurətə çevirir [17,44].

Həyata keçirilmiş antiböhran proqramı nəticəsində bank sektorunun maliyyə dayanıqlığı daha da güclənmişdir: 1. bank sistemi cari öhdəliklərinin təqribən 80%-i səviyyəsində likvid aktivlərə malikdir ki, bu da minimal normadan (30%) çoxdur; 2. sektorun kapital adekvatlığı göstəricisi qəbul edilmiş normadan iki dəfə çox -19% olmuşdur; 3. kredit portfelinin keyfiyyəti məqbul səviyyədə qorunub saxlanılmış, vaxtı keçmiş kreditlərin ümumi portfeldə xüsusi çəkisi 3.3% təşkil etmişdir; 4. bankların maliyyə nəticələri müsbət olmuş, cari ilin on bir ayında aktivlər üzrə gəlirlilik 2.6%, kapitalın gəlirliliyi isə 17.8% təşkil etmişdir. Beləliklə, uğurla həyata keçirilən inkişaf və modernləşmə strategiyası sayəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal böhrana yüksək dayanıqlıq nümayiş etdirərək müvazinətini itirmədi, artım dinamikasını və sosial inkişaf dinamikasını qoruya bildi. Ölkədə güclü sabitlik

potensialının yaradılması şəraitində gerçəkləşdirilən antiböhran siyasəti maliyyə sabitliyinin qorunmasına da yaxşı imkanlar yaratdı. Azərbaycan manatı məzənnəsini qoruyub saxladı, dövlət məhz əhalinin sosial mənafeyini önəmli tutaraq manatın devolvasiyasına imkan vermədi. Azərbaycan üçün səciyyəvi olan bu mütərəqqi inkişaf modelinin uğurları ölkə hüdudlarından kənar da diqqətlə izlənilir, maraqla qarşılanır. Dünya Bankı, Ümumdünya İqtisadi Forumu (Davos forumu), Beynəlxalq Valyuta Fondu, MDB Statistika Komitəsi və digər qurumlar ilin yekunlarını Azərbaycan üçün kifayət qədər uğurlu saydılar [17,45].

2.3. Ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığının təmin edilməsi və onun artırılması sahəsinin başlıca fəaliyyət istiqamətləri

Müəlliflərin əksəriyyəti iqtisadi təhlükəsizliyi daxili və xarici amillərin təsirinə qarşı iqtisadiyyatın dayanıqlı olması, dayanıqlığı isə onun inkişafı kimi səciyyələndirirlər. Əgər iqtisadiyyat inkişaf etmərsə, onun yaşamaq imkanı azalır. Dayanıqlıq və inkişaf iqtisadi təhlükəsizlik probleminə dinamik yanaşmanı tələb edir. Bu ilk əvvəl onunla əlaqədardır ki, iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri zaman keçdikcə dəyişilir. Bu dialektikanın qanunudur. İqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatın səmərəli dinamik yüksəlişi, onun cəmiyyətin, dövlətin, fərdin tələbatlarını ödəyə bilməsi üçün əlverişli olan daxili və xarici şəraitlərin məcmusudur. İqtisadi maraqlar üçün birbaşa təhlükəni ictimai təkrar istehsalın normal gedişini pozan iqtisadi təhdidlər yaradır. Ən ümumi şəkildə olan daxili və xaricilərə bölünə bilirlər. İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı ümumi və geniş məfhumdur. Ona görə də beynəlxalq və regional iqtisadi təhlükəsizliyi, milli iqtisadi təhlükəsizliyi, habelə ölkə daxilində müəssisələrin və fərdlərin iqtisadi təhlükəsizliyini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Təhlükəsizlik prinsipi hər şeydən əvvəl vətəndaşların, cəmiyyətin və dövlətin mühüm həyatı mənafeələrini əhatə etməlidir. Onların tələbatlarının daha dolğun və etibarlı ödənilməsi ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunmasından asılıdır. Təhlükəsizliyə həm də milli həyat tərzini daxildir. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın və qloballaşmanın geniş miqyas aldığı indiki şəraitdə millətin özünəməxsusluğunun itirilməsi təhlükəsi yaranmışdır. İstənilən ölkə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra özünün siyasi strategiyasını hazırlayır ki, burada da konsepsiya əsas götürülür. Bu zaman siyasi məqsəd düzgün seçilməli, kortəbii siyasi proseslərin qarşısı alınmalıdır. Siyasi strategiya dövlətin əsas məqsədi, prinsipi olub, yalnız bu günün deyil, gələcək inkişafın müəyyən edilməsi deməkdir. Strategiya əsas siyasi məqsədin həyata keçirilməsinin elmi konsepsiyasıdır. Deməli, siyasi strategiya nəzəri, elmi konsepsiya və praktik fəaliyyətdən ibarətdir. Siyasi strategiya cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluğunu əsas götürməlidir. Əks təqdirdə siyasi strategiyanın həyata

keçirilməsi qeyri- mümkün hala çevrilir. İqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi sabilliyin təmin edilməsinin başlıca şərtidir. Yaxud bu elə bir tədbirlər planının icrasından ibarətdir ki, bunun nəticəsi olaraq müharibələr, təbii fəlakətlər zamanı iqtisadi imkanlar minimal səviyyədə itirilir. Hər bir dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin parametrləri müxtəlifdir və bu onun məxsus olduğu bir sıra təbii amillərdən asılıdır. Dövlətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi və dövlətin iqtisadiyyata təsiri 3 istiqamətdə həyata keçirilir. Bunlar səmərəliliyin artırılması, bərabərliyin təmin edilməsi və makroiqtisadi sabitliyin stimullaşdırılmasıdır[12,83].

Yəni dövlət iqtisadiyyatın əks təsirinə müvafiq olaraq müdaxilə siyasəti yerinə yetirməklə iqtisadi inkişafa təkan verir, dövlətin iqtisadiyyatı özünə tabe etdirmək cəhdi iqtisadi durğunluğa aparır, dövlət iqtisadi inkişafa bu və ya digər sahədə təsirgöstərməklə onu deformasiyaya uğradır ki , bunun özü də inkişafda yeni və yaxud müsbət meyillərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bazar iqtisadiyyatında dövlət fəaliyyətinin mümkün təsirini fərqləndirməklə onun rolunu müəyyən etmək mümkündür. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin iqtisadiyyata təsirinin maksimal və minimal həddləri mövcuddur. Müdaxilənin minimal həddi dedikdə, dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməklə bağlı həyata keçirdiyi 3 funksiya nəzərdə tutulur. Bunlar aşağıdakılardır: əhalini ictimai məhsullarla təmin etmək; iqtisadiyyatı lazımi pul kütləsi ilə təmin etmək; xarici effektləri tənzimləmək. Dövlətin iqtisadiyyata maksimal həddi, hər şeydən əvvəl, onun həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin strukturunda öz əksini tapır.

Onlara makroiqtisadi siyasət, pul-kredit siyasəti, büdcə-vergi siyasəti, investisiya siyasəti, konyuktur siyasət, struktur siyasət, sosial siyasət, regional siyasət, xarici iqtisadi siyasət və s. aid edilə bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.

Buraxılış işindən aparılmış təhlil nəticəsində maliyyə bazarında böhranların yaranması üçün çox sayda səbəblərin və amillərin mövcudluğu təsdiqləndi. Maliyyə böhranlarının yaranması riskinin amilləri qeyri-müəyyənlik və məlumat çatışmamazlığı şəraitində məqsədlərinin həyata keçirilmə üsulunu seçən çox sayda iştirakçıların fəaliyyətilə şərtləndirilib. Risklərin idarə edilməsi konsepsiyasına önəmlilənən yanaşmalar yuxarıda qeyd olunan amilləri nəzərə almağa, onların mənfi nəticələrin yaranmasına təsiri ehtimalını qiymətləndirməyə və həmin nəticələrin yaranmasının qarşısının alınması və ya onların təsiri nəticələrinin azaldılması üçün müəyyən yolları təklif etməyə imkan verir. Bu gün bazarın ayrı iştirakçısı və ya nizamlayıcı səviyyəsində limitin təyin edilməsindən, sığortalamadan, hecləmədən, məhdudlaşdırmadan, bölmədən və s. ibarət olan risklərin idarə edilməsi üsulları istifadə olunur. Lakin maliyyə bazarının integrativliyi xüsusiyyətinə müvafiq olaraq ayrı-ayrı alt sistemlər (obyektlər, subyektlər, seqmentlər və yardımçı alt sistemlər) üçün səciyyəvi olan risklərin idarə edilməsi üsullarının tətbiqi maliyyə sarsıntılarının qarşısının alınması üçün kifayət hesab olunmur.

Hal-hazırda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən valyuta, kredit, maliyyə münasibətlərində risklər nəzəriyyəsinin inkişafı mərkəzi yerlərdən birini tutur. Sistem yanaşma baxımından risklər məqsədli funksiyaların həyata keçirilməsinin ehtimal olunan qeyri-müəyyənliyi kimi ifadə olunan, o cümlədən maliyyə bazarında işlədikdə, məqsədəuyğun fəaliyyətin istənilən növlərinə xas olan xüsusiyyət kimi müzakirə olunur. Maliyyə bazarında baş verən böhranlarla bağlı risklərin maliyyə bazarının atributiv xarakteristikası kimi baxılması onları ifadə formaları üzrə təsnifləşdirməyə və nisbətən sabit və təkrarlanan kimi tədqiq etməyə imkan verir.

Beləliklə maliyyə bazarında böhran – daxili və xarici amillərin təsiri altında yığılmış risklərin həyata keçməsi nəticəsində onun vəziyyətinin kəskin pisləşməsi və

nəticədə bazarın fəaliyyətinin pozulması, qiymət göstəricilərinin, pula çevrilmə qabiliyyətinin və maliyyə vasitələrinin keyfiyyətinin aşağı düşməsi, bazar iştirakçılarının müflisləşməsidir. Böhranların səbəb və nəticələrinin xüsusi ayrılmasına önəmlilənən bu tərifi həmin böhranın qarşısının alınması imkanının sonrakı tədqiqatı üçün metodoloji baza kimi çıxış edir. Maliyyə bazarında böhranların tədqiqinə dair nəzəri yanaşmalar ümumiləşdirilməklə onların yaranmasının səbəbləri (iqtisadi, maliyyə və pul-kredit təzahür formaları və nəticəli qısa ifadə olunmuş və təhlil edilmişdir ki, bu da qloballaşma şəraitində həmin böhranların qarşısının alınması sisteminin formalaşdırılması üçün zəruridir. Böhranın yaranmasına səbəb olan bir çox amillər, iştirakçıların çoxluğu və iri miqyaslı zərərlər maliyyə bazarında yaranan böhranı mürəkkəb, çox amilli hadisə kimi təsnif etməyə imkan verir. Maliyyə bazarında böhran anlayışı dəqiqləşdirilmişdir: bu daxili və xarici amillərin təsiri altında yığılmış təhlükələrin həyata keçməsi nəticəsində maliyyə bazarının vəziyyətinin kəskin pisləşməsidir ki, bu da bazar fəaliyyətinin pozulmasına, qiymət göstəricilərinin aşağı düşməsinə, satınalma qabiliyyətinin və maliyyə vasitələrinin keyfiyyətinin pisləşməsinə, bazar iştirakçılarının müflisləşməsinə gətirib çıxarır. İqtisadiyyatın qloballaşmasının maliyyə bazarında böhranların inkişafına təsiri müəyyən olunmuşdur, həmin təsir kapitalın beynəlxalq hərəkətinin güclənməsi və böhranların zəncirvari reaksiyasının yayılması mümkünlüyü, maliyyə bazarlarında yaşanan beynəlxalq sarsıntılar şəraitində inkişaf edən ölkələrin maliyyə bazarlarının yüksək zəifliyi, psixoloji amillərin ölkələr arasında kapitalın miqrasiyasına təsirinin güclənməsi ilə bağlı risklərin ağırlaşmasından ibarətdir.

Dünya təcrübəsində maliyyə bazarında böhranların qarşısının alınması istiqamətində istifadə olunan yanaşmaların sistemləşdirilməsi önəmliində risklərin idarə edilməsi və erkən qarşısını alma ilə əlaqəli olan iki yanaşmanın üstünlüyü qeyd olunmuşdur.

Böhranların erkən qarşısının alınması və risklərin idarə edilməsi ilə bağlı yanaşmaların, risklərin həyata keçməsinə səbəb olan amillərin miqdarından, böhran

təzahürlərinin miqyasından, gözlənilməyən və idarə olunmayan risklərlə bağlı olan məsələlərin həllinə sistemli və geniş şəkildə yanaşmadan ibarət olan, fərqləri müəyyən olunmuşdur.

Maliyyə krizisi ilə bağlı olaraq “maliyyəni sürətləndirən təsiri” və “nəticənin təsiri” kimi ifadələrdən istifadə edən ikinci yaxınlaşmaya görə, faiz artımı valyuta məzənnəsində sabitlik saxlamaq bir yana, belə bir mexanizm ilə valyuta məzənnəsinin daha da yüksəlməsinə səbəb olmaqdadır. Yüksələn real faiz, real iqtisadiyyatın gərginliyinə səbəb olmaqdadır. “Bu iqtisadiyyat yüksək faizə dayanıbilməz” düşüncəsiylə ölkənin risk cəhdi yüksəlməkdə, xarici valyuta çıxışı da artmaqdadır. Bu vəziyyətdə valyuta məzənnəsi daha da yüksəlməkdə və növbədə sərmayələri çökdürməkdədir. Yüksək real faizin yüksək krizis gətirməsi belə bir nəticə təsiri ilə də açıqlana bilər. Böhranın gətirdiyi valyutaya təzyiq, böhran və daralma meyli ilə şirkətlərin son nəticələri onsuzda pozulmağa başlamışdır. Real faiz artdıqca həm borc artacaq, həm iqtisadiyyat zəyifləyəcək. Beləcə nəticələr daha da pisləşəcəkdir. Belə bir iqtisadiyyata istər borclanma şəklində, istər birbaşa sərmayə olaraq xarici mənbə girişi daha da azalacaq və bu da böhran nisbətini yüksəldəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR.

Azərbaycan dilində:

1. Ş.H, Hacıyev, Ə. Bayramov //“Dünya iqtisadiyyatının tarixi”//.Bakı- 2011.səh.158
- 2.Zeynalov V. Z. Qlobal maliyyə böhranı kontekstində dövlət monetar idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli// AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. №2, 2010.c218.
- 3.H.Allahverdiyev, //Sosial inkişafın planlaşdırılması problemləri”// Bakı,2013,səh.28
- 4.Y.Məlikov, “Antiböhran idarəetmə”// Bakı, 2006,səh.36
5. “Böhran vəziyyətində şirkətlərin idarə edilməsi”// , Bakı, 2015, Təlimat,səh.101
6. Ç.KINDLBERQER, R.ALİBER DÜNYA MALİYYƏ BÖHRANLARI İflas, təşviş və maniyalar BAKI- 2010 , səh.338

Rus dilində:

- 7.Анулова Г.Н. Денежно- кредитное регулирование: опыт развивающихся стран.- М.: Финансы и статистика, 1992.
8. Антикризисное управление предприятиями и банками- М.: Дело, 2001, стр.89
- 9.Ф.Д.Гаджиев, «Денежно-банковская система и МБА».М.:«Финансы и статистика», 2009.
- 10.В. З.Зейналов, // «Проблемы развития банковского сектора Азербайджана в условиях глобального кризиса»// Экономика и управление.-2011.- № 7 стр.
- 11-Зомбанакис М. А. Причины и последствия мирового финансового кризиса. М.: Едиториал УРСС, 2009. стр. 32
- 12.Э.С.Рустамов //“Проблемы реформирования макро-экономических институтов в послекризисный период”// Деньги и кредит.- /2011.стр.136

13.Ф. Гаджиев . // «Международный банк Азербайджана»: // 5 июня , 2012,
Баку. стр.65

Başqa dillərdə:

14.A.İ. Karacın Bankacılık ve kriz. İstanbul. Creative yayıncılık.İstanbul, 2002s,112

15.“Bankacılık”, //Teori, Uygulama ve yönetim//. Nobel yayınları.Ankara. 2011,s.83

İnternet resursları:

16.Azərbaycan Respublikasının Anti-böhran Konsepsiyası